

de sorumsuz davrandıklarını gösterir. Halbuki XV. yüzyılın eseri Çukur Hamam, plan özellikleri ve bilhassa kadınlar kısmındaki plan düzenlemesi bakımından benzeri olmayan bir örnek teşkil ediyordu.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 330, 333; Gyllius, *De Constantinopoleos Topographia*, Lyon 1632, bl. IV/2, s. 274; İng. bs.: *The Antiquities of Constantinople* (trc. J. Ball), London 1729, s. 224-227; Alm. bs.: *Topographische Beschreibung der Stadt Constantinopel*, Grätz 1831; J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, Pesth 1822, I, 534-535; [Konstantios], *Constantiniade ou Description de Constantinople ancienne et moderne* (trc. M. R.), İstanbul 1846, s. 51, 65; Ch. Texier — P. Pullan, *Byzantine Architecture Illustrated by Examples of Edifices erected in the East*, London 1864, s. 162-164, lv. LVII; Lutfi, *Tarih*, II, 63; H. Glück, *Probleme des Wölbungsbaues I: Die Bäder Konstantinopels*, Wien 1921, s. 61-66, 170; *Fatih Mehmet II. Vakıfıyeleri* (nşr. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara 1938, s. 213, vr. 94; A. Süheyl Ünver, *Fatih'in Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası*, İstanbul 1945, s. 17; K. Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949, s. 59-61; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi IV*, s. 596, nr. 733, rs. 898-899; R. Ekrem Koçu, "Çukur Hamam", *İst. A*, VIII, 4171-4173; ayrıca bk. X, 5555.

SEMÂVİ EYİCE

ÇUKUR HAMAM

Manisa'da şehrin
Beylikler dönemine ait
en eski hamamı.

Saruhanogulları Beyi Muzafferüddin İshak Çelebi'nin (ö. 1388) Manisa dağı eteğinde Sandikkale tepesi yamacında inşa ettirdiği Ulucami Külliyesi'nin bir parçasıdır. Caminin kuzeydoğusunda ve 50 m. kadar uzağında yer alan yapı bugün harap durumdadır. Her ne kadar kuzeyinden geçen Ulutepe caddesi yapı ile aynı seviyede ise de daha önce yol seviyesi yapının güneyinde ve batısında olduğu gibi yüksekte bulunduğundan hamam çukurda kalmış ve bu yakıştırma adla anılagelmiştir. Hamam yamaçta olduğu için bugün de yarı yarıya toprak seviyesinden aşağıda kalmıştır.

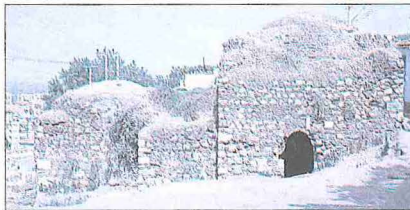
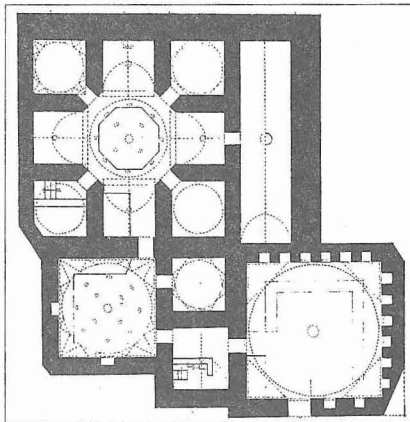
Yapının kitabesi yoktur, ancak Ulucami'ye ait bir vakıf eser olduğu bilinmektedir. Aslı kaybolduğundan Fâtih Sultan Mehmed tarafından yeniden tanzim edilip yazdırılan vakfiyede akar olarak belirtilmiş iki hamamdan biridir. XIV. yüzyılda bu hamamın içinde önemli bir olay cereyan etmiştir. Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki mücadelelerden sonra Saruhanogulları'ndan Hızır Şah (1403-

1410) Çelebi Sultan Mehmed'e cephe alarak Şehzade İsâ Çelebi'nin tarafını tutunca, Çelebi Mehmed 1410 yılında Manisa'yı zaptedip Saruhan Beyliği'ne son vermiştir. Rivayete göre şehrin ele geçirilmesi sırasında Hızır Şah bu hamamda eğlenmekte iken yakalanmış ve idam edilmiştir.

Hamamın bazı kısımları XVII. yüzyıl başında yıkılmaya yüz tutmuş ve tamire muhtaç hale gelmiştir. Çeşitli devirlerde yapının dış cephelerinde yapılan onarımlar binanın esas biçimini bozmuştur. Çukur Hamam küçük ve asimetrik bir plan arzeder. Sıcaklık ve halvet düzenlemesi bakımından örneklerine çok sık rastlanan haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tipte inşa edilmiş bir yapıdır. Batı cephesinde bulunan bir kapıdan kare planlı, üzeri büyük bir kubbe ile örtülü soyunma yerine girilir. Bu bölümün kubbesi sekizgen kasnaklı olup ortasında aydınlık feneri vardır. Duvardaki çamaşır nişleri tuğladan ve sivri kemerlidir. Soyunma kısmı, üç kenarından 0,5 metrelik bir seki ile ortadaki havuzu kuşatır. Mermer fiskiyeli havuzun sadece su haznesi kalmıştır.

Kuzey taraftaki kapı ile sonraları helâ olarak kullanılan küçük bir ara mekâna, buradan da bir kapı vasıtası ile ılıklığa geçilir. Bu kare planlı mekân, geçişleri

Çukur Hamam ve planı - Manisa

Türk üçgenleriyle sağlanmış bir kubbe ile örtülüdür. Bu bölümün üç yönünde seki, iki duvarında da nişler bulunur. Ilıklığın güneyindeki küçük bir mekândan ibaret halvet, hamamdan nisbeten tecrit edilmiş özel bir bölüm halindeki bey kurnasıdır.

Ilıklığın doğu duvarında bulunan kapıdan sıcaklığa geçilir. Haçvari planlı sıcaklık dört eyvanlı ve dört köşesi halvetlidir. Bugün bir kısmı sağlam durumda olan halvet kubbelerinde geçişlerin üçgenlerle sağlandığı görülmektedir. Giriş eyvanının kuzeyindeki halvet alçak bir duvarla bölünmek suretiyle Müsevî müşterilerin kullandığı "batak" adı verilen küçük havuzlu bir mekân haline getirilmiştir. Bu tâdilât, Ulucami'nin kuzeyindeki meyilli araziye içine alan ve şehrin Müsevî halkının oturduğu mahalle sakinleri için yapılmış olmalıdır. Sıcaklığın mermer göbek taşı ve kurnalarından bazıları durmakta olup ana kubbesi yıkılmıştır. İnce uzun tonozlu bir mekân olan külhan güneydedir ve üst sokağa bakmaktadır. Yapı moloz taş ve tuğladan inşa edilmiş, bazı kısımlarında Bizans dönemine ait mermer parçaları dolgu olarak kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh* (s. nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1975, II, 25; İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, İstanbul 1946, tür.yer.; a.mlf. — Çağatay Uluçay, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s. 40; M. Çağatay Uluçay, *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, İstanbul 1940-46, II, 88; a.mlf., "Saruhan-oğulları", *İA*, X, 243; a.mlf. — Besim Darkot, "Manisa", a.e., VII, 290; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 88; Semavi Eyice, "İz-nik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD*, XI/15 (1960), s. 99-120; Nusret Köklü, "Saruhanlılar Devrinde Manisa-3", *Manisa Dergisi*, sy. 6, İzmir 1983, s. 14-15, 28-29, rs. 16-17; Hakkı Acun, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", *VD*, XIX (1985), s. 138-139, rs. 22, cz. 3.

ENİS KARAKAYA

ÇULHA

(bk. CULLÂH).

ÇULPAN, Cevdet

(1898-1982)

Türk sanat tarihine dair
yayınları ile tanınan tümgeneral.

İstanbul Fatih'te dünyaya geldi. Ortaokuldan itibaren bütün öğrenimini askerî mekteplerde gördü. I. Dünya Savaşı'nda takım subayı olarak önce doğu

ÇULPAN, Cevdet

Cevdet
Çulpan

cephesinde, ardından Gelibolu'da savaş katıldı. Mütareke'den sonra Trakya'da Kırklareli Garnizonu'nda bir süre görev yaptı. Düşmanın Trakya'yı işgal teşebbüsü üzerine Edirne'nin savunmasında bulundu, arkasından da durum icabı kıtası ile birlikte Bulgaristan'a iltica etti. Bir müddet sonra İstanbul'a döndü, buradan İnebolu yoluyla Anadolu'ya geçerek batı cephesine katıldı.

İstiklâl Savaşı'nda 15. Tümen'in çeşitli birimleriyle Tümen Karargâhı Harekât Şubesi'nde görev aldı. Kütahya-Tavşanlı çarpışmalarında, Sakarya, Muharebesi'nde ve 26 Ağustos Tınaztepe harekâtında bulundu ve İzmir'in kurtuluşundan sonra yüzbaşılığa terfi etti. Zaferden sonra Harp Akademisi'ne girerek 1929'da kurmay subaylığa yükseldi ve Genelkurmay Başkanlığı Harekât Şubesi'nde görevlendirildi. 1931'de binbaşı oldu. 1938'de yarbaylığa, 1940'ta albaylığa yükseldi. 1946'da tuğgeneral oldu. 1935-1948 yılları arasında aralıklarla sekiiz yıl kadar Harp Akademisi'nde öğretmenlik yaptı. 1948'de tümgeneral olan Çulpan 1951'de kendi isteğiyle emekliye ayrıldı.

I. Dünya Savaşı harp madalyası ile İstiklâl madalyasına sahip olan Cevdet Çulpan, 1951'den sonra kendini sanat tarihine vererek bu dalda ciddi bir araştırmacı olmuştur.

Eserleri. Cevdet Çulpan, yabancı dillere hâkimiyeti, ileri derecede merakı ve bitmeyen enerjisiyle sanat tarihi alanında çeşitli eserler kaleme almıştır. 1. *Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler* (I-II, İstanbul 1961). Uzun yıllar yaptığı araştırmalar sonucu servi motifi hakkında çok geniş bir malzeme dosyası oluşturan yazar, bu malzemenin sadece bir bölümünü kullanarak eserini yazmıştır. Birinci kitap "Başlangıç", "An-

tik Devirlerde Servi", "Tıp Tarihinde Servi", "Bizanslılarda Servi", "Türklerde Servi", "Ekler" ve "Resimler" bölümlerinden; ikinci kitap "Servi ile İlgili Çeşitli Bilgiler", "İlahiyatta, Tarikat ve İbadet Eşyasında Servi", "Edebiyatta Servi", "Çeşitli Sanat Kollarında Servi Motifleri", "Ekler" bölümlerinden oluşmaktadır. 117 fotoğrafın da yer aldığı eser kendi alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. 2. *Türk-İslâm Tahta Oymacılık San'atından: Rahleler* (İstanbul 1968). Eserde rahlelerin yapılışı üzerinde kısaca durulmuş, Türkiye'deki Selçuklu ve Osmanlı devri rahleleriyle Türkiye dışında bulunan toplam seksen beş rahle hakkında kısaca bilgi verilmiş, resimleri eserin sonuna konulmuştur. Yazar rahleler hakkında daha önce *Türk İslâm Tahta Oymacılık Sanatından: Selçuk Devri Bir Kur'an Rahlesi, XIII. Yüzyıl* (İstanbul 1960) ve *Türk-İslâm Tahta Oymacılık Sanatından: Selçuk Devri Bir Kur'an Rahlesi* (İstanbul 1962) adlı iki broşür de yayımlamıştı. 3. *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)* (Ankara 1975). Yazarın en hacimli ve önemli eseridir. İlerlemiş yaşına rağmen Trakya ve Anadolu'yu dolaşarak üç bölüm halinde hazırladığı eserin birinci bölümünde taş köprüler hakkında genel bilgilere, ikinci bölümde açıklamalara, üçüncü bölümde 164 levha içinde 359 resme yer verilmiştir.

Tosyavîzade Dr. Rifat Osman 1874-1933 Hayatı ve Eserleri (İstanbul 1959) ve *İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi* (İstanbul 1966), Çulpan'ın sanat tarihi alanındaki diğer eserleridir. Ayrıca İstanbul'daki tarihî askerî yapılar üzerinde de çalışan yazar, bu alanda önemli bir boşluğu dolduracak olan eserine ait kîtâbe kopyaları, fotoğraf, gravür, plan, harita ve kroki gibi malzemelerle müsveddelerini ölümünden kısa bir süre önce basılmak üzere Ankara'ya göndermiş, ancak eser bugüne kadar basılmadığı gibi müsveddelerinin ne olduğu da öğrenilememiştir.

Cevdet Çulpan'ın bilhassa sanat tarihi konusunda önemli makaleleri de vardır. "Köprülerde (Tarih Köşkleri)" (*Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1968, II, 24-35); "İstanbul Süleymaniye Camii Kîtabesi" (*Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 291-299); "XII. yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri" (*Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1970, III, 89-120); "Diyarbakır Kuzeyi Devegeçidi Suyu Köprüsü-Artukoğulları

ları Devri" (*Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1970, III, 287-290) bunların en önemlilerindendir.

Çulpan'ın askerlikle ilgili tercüme ve telif eserleri de şunlardır: *Tabiye Arazi Meseleleri* (Von Mittelberger'den tercüme, İstanbul 1938); *Orman Muharebesi* (Schindler'den tercüme, İstanbul 1939); *Tümen Muharebe İdare Yeri* (İstanbul 1943); *Kurmay Ödevleri Meseleleri, Sınıf 2* (İstanbul 1944); *Üçüncü Sınıf Kurmay Ödevleri Dershane Meseleleri* (İstanbul 1944).

BİBLİYOGRAFYA:

Semavi Eyice, "Kaybettiklerimiz -E. Tümgeneral Cevdet Çulpan (1898-1982)", *STY*, XIII (1988), s. 215-218.

SEMAYİ EYİCE

ÇUVAŞLAR

Rusya Federasyonu'nda yaşayan bir Türk kavmi.

Çavaş kelimesi Tatarca Cıvaş (Türkçe yavaş) şeklinde olup "sakin, alçak gönüllü, barış sever" anlamındadır. Kendilerini Çavaş diye adlandıran Çuvaşlar'ın çoğu Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde, geri kalanı buraya komşu Tatar ve Başkırt özerk cumhuriyetleriyle Ul'yanovsk (Simbirk) ve Kuybişey özerk bölgelerinde ve dağınık halde Batı Sibirya'da yaşamaktadır. Çuvaş toprakları 24 Haziran 1920'de özerk bölge (oblast), 21 Nisan 1925'te Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Çuvaşskaya ASSR) adı altında özerk cumhuriyet haline getirilmiştir. Çuvaş anayasası 18 Temmuz 1937'de kabul edilmiş ve 2 Haziran 1940'ta Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şurası tarafından onaylanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Çuvaş Özerk Cumhuriyeti yine Rusya Federasyonu'na bağlı kalarak eski durumunu devam ettirmiştir.

Çuvaşlar'ın nüfusu 1.839.228'dir (1989). Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin toprakları 18.300 km² olup kuzeyden Mari Özerk Cumhuriyeti, doğudan Tatar Özerk Cumhuriyeti, güneyden Ul'yanovsk ve batıdan da Gorki özerk bölgeleriyle çevrilidir. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin başşehri Çeboksarı (Çuvaşça Şupaşkar), öteki şehirleri Alatır, Kanaş, Şumerlya, Asanova, Tsi-vil'sk ve Yadrin'dir.

Çuvaş Özerk Cumhuriyeti toprakları Rus ovasının doğusunda orman ve bozkır kuşağında olup İdil ırmağının orta